

С.Ф. Бычкова, Е.С. Бычкова, А.С. Калимова

Л 2006

11624к

СОТ ЭКСПЕРТОЛОГИЯСЫ

АЛМАТЫ ЖЕТІЖАРҒЫ

С.Ф. Бычкова, Е.С. Бычкова, А.С. Қалимова

СОТ ЭКСПЕРТОЛОГИЯСЫ

Лекциялар курсы

АЛМАТЫ
«ЖЕТІ ЖАРҒЫ»
2006

ББК 65.5
Б 93

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

1–10-тараулардың, қосымшаның авторы: заң ғылымдарының докторы *С.Ф.Бычкова*

11–12-тараулардың авторы – заң ғылымдарының кандидаты *Е.С.Бычкова*

13–29-тараулардың авторы – заң ғылымдарының кандидаты, доцент *А.С.Қалимова*

Аударған *А. Байдаулетов*

Б 93 **Бычкова С. Ф., Бычкова Е. С., Қалимова А. С.**
Сот экспертологиясы. Лекциялар курсы: Оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 368 бет.
ISBN 965-11-205-3

Ұсынылып отырған оқу құралы Қазақ гуманитарлық-заң университетінің «Сот экспертологиясы» бағдарламалық курсына сәйкес дайындалды. Ол сот сараптамасын тағайындау мен жүргізуді ұйымдастыру аясына жататын қажетті құқықтық, ұйымдастырушылық және ғылыми-әдістемелік сипаттағы мәліметтерден тұрады. Оқу құралында қазіргі заманғы заңнаманың және Қазақстан Республикасының сот, құқық қорғау органдары мен сот сараптамасы органдарының құқық қолдану жағдайы ескерілген.

Оқу құралы жоғары заң оқу орындары мен факультеттерінің оқушылары мен оқытушыларына, сондай-ақ практикалық қызметкерлерге арналған.

Б $\frac{1203021300-036}{419(05)-2006}$ 25 – 2006

ББК 65.5

ISBN 9965-11-205-3

КХ

© С.Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова,
А.С. Қалимова, 2006

© «Жеті жарғы» ЖШС, 2006

© Аударған А.Байдәулетов

Алғы сөз

Құқықтық мемлекеттің даму жағдайында сот ісін жүргізу міндеттері дәлелдемелер ауқымын кеңейту, істерді тергеу мен сот карауының сапасын көтеру, іс жүргізу дәлелдеуінің жоғарғы деңгейін қамтамасыз ету үшін аса маңызды рөл атқаратын арнаулы білімдерді тек кенінен және белсенді пайдалану кезінде ғана шешілуі мүмкін.

Азаматтық істегі арнаулы білім мәнінің өсуі мемлекеттегі болып жатқан оң әлеуметтік-экономикалық қайта құрулармен туындаған оның жалпы белсенділігімен себептеледі. Сот ісін жүргізудің объективтілігін көтеру, шынайыландыру, азаматтық процестегі жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыру кепілі көбінде оларды арнаулы білім құралдарымен қамтамасыз етуге байланысты болады.

Осы айтылғандар, қылмыстық сот ісін жүргізу аясындағы соттар мен құқық қорғау органдарының қызметіне сәйкес, қылмыстардың сапалы түр өзгеруімен, қылмыскерлердің кәсіби деңгейінің өсуімен, олардың қазіргі заманғы ғылыми-техникалық жетістіктерді және оларға барабар қарсы әрекет шараларын талап ететін жана ұйымдастырушылық нысандарды қолдануымен, сондай-ақ сот талқылауы сатысында өзгеру үрдісі бар айыпталушылардың, жәбірленушілердің, қуәлардың дәлелдемелік ақпарат көзі ретіндегі рөлінің төмендеуімен байланысты болып отыр.

Құқық қолдану практикасына талдау жасауда сот ісін жүргізуде арнаулы білімді пайдалану осы институтқа қойылатын қазіргі талаптарға толық көлемде сай келмейтіндігін айғақтайды.

Сот сараптамасының арнаулы білімін пайдаланудың негізгі нысанының басты кемшілігі – оның мүмкіндіктерін азаматтық, әкімшілік, қылмыстық істерді қарау кезіндегі шектеулілігі. Көптеген сарапшылық зерттеулердің нәтижелері істің нәтижесіне елеулі әсерін тигізе қоймайды.

Соттар мен құқық қорғау органдары іс жүргізу заңнамасының талаптарын толық көлемде орындамайды, сараптаманы тағайындаудың негізгі ұйымдастырушылық және әдістемелік принциптерін,

нәтижелерді бағалау мен пайдалануды бұзу жайлары бар. Сот сараптамасының қазіргі потенциалы бірқатар істер санаттарын қарау кезінде толық көлемде пайдаланылмайды.

Сот ісін жүргізуде арнаулы білімді қолдануда мәні бойынша екінші тұрған – іс жүргізу іс-әрекеттерінің сапасын көтеруге арналған маманның көмегі, ол да тиімді пайдаланылмайды. Оны практикалық іс асыру маманды іске тарту мақсаты бұрмаланатын, заңнан едәуір ауытқушылықпен жүргізіледі. Маман мен сарапшының функцияларын араластыруға жол беріледі.

Осы айтылғандарға байланысты, сот сараптамаларын дайындау, тағайындау мен олардың нәтижелерін бағалау ауқымында жоғары заң оқу орындары мен факультеттердің студенттерін оқытудың тиімділігін көтеру, сондай-ақ бүтіндей сот ісін жүргізуде арнаулы білімді пайдалану проблемалары аса өзекті мәселе болып тұр, сондықтан да осы оқу құралы әзірленіп отыр.

Оқу құралындағы сот сараптамасы мәселелері, негізінде, қылмыстық сот ісін жүргізуге сәйкес қарастырылатындығына назар аударамыз. Айтылғандардың бәрі осы аталған аяға сәйкес арнаулы білім институтының ең қарқынды дәрежеде тарихи дамуымен, сондай-ақ Қазақстан Республикасы іс жүргізу заңнамасындағы арнаулы білімді пайдалануды реттемелейтін нормаларды едәуір біріздендірумен себептелген. Азаматтық және әкімшілік процестегі арнаулы білімді пайдаланудың айырықша мәселелері жеке тақырып деңгейінде баяндалған.

Оқу құралы Қазақ гуманитарлық-заң университетінің «Сот экспертиологиясы» курсының бағдарламасына сәйкес жазылған. Оның құрылымы «Жалпы ережелер» және «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің сот сараптамасы органдары жүргізетін сот сараптамалары түрлерін тағайындау» деген екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімде Қазақстан Республикасы сот ісін жүргізудегі сот сараптамасын тағайындау, жүргізу мен сарапшылық зерттеу нәтижелерін бағалау мәселелері бойынша құқықтық және ұйымдастырушылық сипаттағы барлық қажетті мәліметтер келтірілген. Екінші бөлімге материалдар дайындау мен сот сараптамасының нақты түрлерін тағайындау жөніндегі ғылыми-әдістемелік сипаттағы қысқаша ақпарат кірген.

Оқу құралы Қазақ гуманитарлық-заң университетінде он жыл ішінде оқылған лекциялар курсы негізінде жасалып және осылайша оқу процесінде қорытылып мақұлдаудан өткен. Оған Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметінің құқықтық, ұйымдастырушылық және әдістемелік негіздері туралы толық ақпарат кіреді және 2005 жылдың 1 мамырына дейінгі Республиканың сот ісін жүргізудегі заңнама ахуалы мен арнаулы білімді пайдалану практикасын ескереді.

1-т а р а у.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ
САРАПТАМАЛАРЫН ТАҒАЙЫНДАУ МЕН
ЖҮРГІЗУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ
ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1-тақырып. АРНАУЛЫ БІЛІМ

1. Арнаулы білім түсінігі. Арнаулы ғылыми білім

Сот ісін жүргізудегі арнаулы білімді тиімді пайдалану осы аталған түсініктің мазмұнын дұрыс және біржақты түсінуге көп байланысты.

Практикалық заң ғылымы саласы ретіндегі қылмыстық процесс іс жүргізу нормалары мен құқықтық институттар жүйесінен тұратын әмбебап құқықтық база болып табылады, олардың келісімді қызмет етуі кезінде құбылыстан қандай да бір құқыққа қарсы әрекет мәнін танып-білудің ретроспективтік жолы қамтамасыз етіледі.

Сонымен бірге, қылмыстық істер бойынша шындыққа жету адам қызметінің әр түрлі зани емес аясынан білім алусыз қол жетпейтіндігі анық. Сонымен, қылмыстық процестің басты танымдық міндеті әр түрлі заттық-танымдық және рухани қызмет нәтижесінде адамның қазіргі уақытта меңгерген, заңмен рұқсат етілген әдістер, құралдар мен білімді тек кеңінен және белсенді түрде пайдалану кезінде ғана шешілуі мүмкін. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде арнаулы білімді пайдалану реттелген. Қылмыстық істерді ашу, тергеу және сот қарауы кезінде құқықтық нормаларды пайдалануды белгілейтін олардың жиынтығы ғылыми негізделген жүйе мен ажыратылмайтын іс жүргізу институты болып табылады. Дербес гносеологиялық санат ретінде арнаулы білім танымдық теорияда жоқ, соңғы уақытқа дейін олардың қылмыстық іс жүргізу заңындағы анықтамасы да айқындалмай келді.

Сонымен қатар, қылмыстық процесс теориясында «арнаулы білім» ұғымымен бірге, «арнаулы таным» деген ұғым да бар екендігіне назар аударуымыз керек. Философиялық түсінікте «таным» санадағы объективті шындықты көрсету мен қайта елестету процесі, тәжірибе жинау, дағды-білікті меңгеру мен игеру

екендігін, ал «білім» – ол тәжірибе мен білік-дағдыларға негізделген қоғамдық-еңбек және ойлау қызметінің өнімі екендігін ескере отырып, заң шығарушы өте дәл ұғым ретінде бірінші ұғымға тоқталды.

Заң әдебиеттерінде сот ісін жүргізуде пайдаланылатын арнаулы білімнің мәнін анықтауға, олардың мазмұны мен оларға не болатын субъектілерді неше мәрте анықтауға талап қылынды, алайда осы сұрақтарды шешудің бірыңғай жолы болмай отыр. Осы мән-жайлар арнаулы білімнің мазмұнын ашу қажеттілігін, олардың қолдану субъектілерін, сондай-ақ пайдалану нысандарын анықтауды белгілейді.

Арнаулы білімнің табиғатына жасалған көптеген көзқарастарды талдау жасағанда, біздің ойымызша, олардың негізгі сипаттамасын ең дәл көрсететін бірқатар ережелерді бөліп алудың мүмкіндігі болды.

А.А. Әйсман арнаулы білімнің мазмұндық жақтарын зерттей отырып, оларға заңи емес және жалпыға мәлім емес, жалпының бірдей қолы жетпейтін білімдер, яғни шектеулі ғана мамандардың [1] ауқымы менгерген білімдер жататындығын нақтылайды. Дәл осындай көзқарасты В.И. Шиканов та ұстанады [2].

Сонымен бірге, жалпыға мәлім білімнің ұғымын, сондай-ақ арнаулы және заңи білімдердің арақатынасын анықтауды талап етеді.

Жалпыға мәлім білім жалпыға бірдей білім беру нәтижесінде адамдардың алатын әдеттегі әлеуметтік тәжірибесі мен ғылыми білімінің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін сенімді білімінің жиынтығы дегенді білдіреді. Ал кәсіптің, мамандықтың ерекшелігі ол ғылыми деректерге және практикалық шеберлікке, адам қызметінің белгілі біржақты мамандық бағытындағы тәжірибеге сүйенеді.

Білімді құқық саласынан арнаулы білімге жатқызу мәселесі қылмыстық процесс ғылымында талас пікір болып келеді.

Заң білімі көлемі шегінде қылмыстық сот ісін жүргізуде жауапты адамдардың білімдерін, іс-әрекеттерді жіктеу мен іс жүргізу нормаларын орындау бойынша өкілеттікке, қылмыстарды тергеу әдістемесі мен іс жүргізу іс-әрекеттерін жүргізу тактикасын іске асыруға қатыстысын бөліп көрсету керек. Аталған тізбе кәсіби міндетті білімдер мамандығын анықтауға сүйенетін анықтауды жүргізуші адамның, тергеушінің, проку-

пор мен судьяның жалпы біліктілік сипаттамасы болып табылады. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеудің субъектілері пайдаланатын осы білімдер шеңберінен тыс барлық білімдер, соның ішінде заң білімі, арнаулы білімге жатқызылады.

Е.Р. Россинская атап көрсеткендей, ғылымның дамуымен ілесе жүретін ғылыми білімді дифференциациялау процестері заң ғылымдарын да шет қалдырмады. Осы күрделі жағдайларда, әрбір құқық саласындағы практикамен айналысатын заңгерлер үшін жалпыға мәлім, оларға ең жиі кездесетін білімдер мен арнаулы білімдер ауқымын шартты түрде бөліп алуға болады. Сонымен бірге, қазіргі заңнамалардың егжей-тегжейін білу көп жағдайларда іс бойынша [3] шындықты толығымен, объективті және жан-жақты анықтау үшін қажет. Сонымен, автор арнаулы білім қатарына заң білімдерінің белгілі бір бөліктерін де жатқызады.

Сондай-ақ, А.А. Эксархопуло «ең алдымен, стереотиптер қатарына, құқық саласында арнаулы деген таным болып табылмайды деген көзқарасты жатқызу керек...» деп есептейді. Нақты тергеушіні, анықтау органының қызметкерін, прокурорды, судьяны бүгінгі күндегі құқықтың салалары мен сала тармақтарындағы жалпы мәлім бүкіл сұрақтар бойынша толықтай құзыретті болу міндетін телу, ал оны білу қылмыстық істерді тергеу мен қарау барысында қажет болуы мүмкін, тергеушіні, судьяны өте қиын, тіптен ешбір шарасыз жағдайға әкеліп соқтырады дегенді білдіреді, онда «олар құқықты білуге міндетті», бірақ білікті және жауапты шешімдер қабылдау талап етілетін ауқымда бұл білімдерді шынайы игеруге мүмкіндік болмайды» [4].

Г.М. Нагорный арнаулы білімнің арнайы дайындық және қызметпен байланысына назар аударады. Ол зерттеліп жатқан ұғымға мынадай анықтама беруді ұсынады: «Арнаулы білім — бұл ғылыми және инженерлік-техникалық мамандықтардың негізін құрайтын ғылым мен техника ауқымынан алынған білімдер, сондай-ақ қандай да бір қызмет түрлерімен шұғылдануға қажетті басқа да кез келген білімдер. Қылмыстық сот ісін жүргізуде арнаулы білімдер дәлелдемелерді табу, бекіту, алу, бағалау және зерттеу үшін пайдаланылады. Дәлелдемелерді табу, бекіту, алу, бағалау және зерттеуге қатысты арнаулы заң ғылымдары саласындағы білімдерді қоспағанда, арнаулы білімге заң білімдері жатпайды» [5]. Осы анықтама (дефиниция) ғылым мен қылмыстық процесс практикасында іс жүргізу іс-әрекеттеріне

қатысушылар анықтау мен алдын ала тергеу органдары техникалық-криминалистік бөлімшелер қызметкерлері мамандары болып, яғни арнаулы білімді жеткізушілер болып танылатындығы жөніндегі ережеге толығымен сай келеді.

Сондай-ақ «кәсіби білімдер, мысалы, филателиядағы секілді, арнаулы білімнің әрдайым елеулі белгілері болып табылмайды» дегенге назар аударып отырған Б. М. Бишмановпен де келісуге болады [6].

Қылмыстарды тергеу кезінде арнаулы білімнің қолданылуының мақсаттық бағытын анықтауға мүмкіндік беретін олардың анықтамасын Г. И. Грамович ұсынды. Ол «қылмыстық іс жүргізу мәнінде арнаулы дегеніміз қылмыстық әрекет туралы дәлелдемелік бағдарлық ақпарат жинау мақсатында пайдаланылатын, сондай-ақ техникалық құралдар мен дәлелдемелермен жұмыс тәсілдерін әзірлеуге және іс үшін мәні бар елеулі мән-жайларды анықтауға көмегін тигізетін мақсатты кәсіби дайындық пен жұмыс тәжірибесі нәтижесінде алынып, бір жүйеге келтірілген ғылыми білімдер, адам қызметінің белгілі бір аумағындағы (материалдық және іс жүргізу құқық саласындағы білімді есептемегенде) білік-дағдылары болады» деп атап көрсетеді [7].

Арнаулы білімнің практикалық және функционалды ерекшелігі В.К. Лисиченко мен В.В. Циркальдің анықтамаларында көрсетілген: «арнаулы білім – ол іс жағдаяттарын анықтауда не сұрақтарды шешуде оларды қолдану қажет етілетін сұрақтар бойынша қорытынды беруде тергеушіге немесе сотқа жәрдем көрсету мақсатында маман немесе сарапшы ретінде тартылған адамның кәсіби оқуда, не болмаса, белгілі бір мамандық бойынша жұмыс нәтижесінде меңгерген сот ісін жүргізудегі жалпы белгілі емес ғылыми, техникалық және практикалық білімдер» [8].

Отандық авторлар А.А. Исаев пен К.Н. Шакиров және басқалары да қылмыстық процесс аясындағы зерттеу контексінде арнаулы білім анықтамасына талдауды жүзеге асырды. Негізінде, К.Н. Шакиров «арнаулы білім» деген жалпы ұғымды ғана беріп қоймай, оның сот ісін жүргізудегі функционалды, практикалық мәнін оның нақты жеткізгіштерін дифференциялау арқылы анықтау пайдалы болар еді» [9] деп көрсетеді.

А.А. Исаев арнаулы білімнің қолданып жүрген анықтамаларын жинақтап қорыту негізінде олардың мынадай сипаттамасын бөліп көрсетеді:

– жалпыға мәлім білім мен құқық саласындағы білімдерді санамағанда, арнаулы білімдер кез келген білімдердің жиынтығын білдіреді;

– арнаулы білімдер бір немесе өзге мамандықтардың кәсіби білімдері болып табылады;

– арнаулы білімдер ситуациялық сипатта болады, өйткені оларды мұндай разрядқа жатқызу іс жүргізу шешімін қабылдауға байланысты;

– арнаулы білімдер ғылыми білім болып табылады;

– арнаулы білімдер «аналық» ғылымдар базасында синтезделген білімдердің кешені болып табылады [10].

Арнаулы білімдерді арнаулы еместерден шектеу белгілі бір қиындықтармен себептеледі. Адамның үлкен танымдық мүмкіндіктері мен қабілеттері, жалпыға білім беру дайындықтарын тереңдетуі, ғылыми-техникалық прогрестегі жетістіктері оның жалпыға мәлім білімінің ауқымы ұдайы әрі тез кеңейіп кететіндігі даусыз, соның салдарынан кейбір арнаулы білімдер жалпыға мәлім разрядына өтеді.

Әдебиетте арнаулы және ғылыми білімдерді теңдестіру туралы түсінік көрініс тапты. Бұл пайымдау сарапшының қызметіне қатысты бөлігінде ғана дұрыс болады. Шынында да, сараптаманы жүргізу үшін арнаулы ғылыми деректердің болуы міндетті талаптар болып табылады. Алайда, дәл осындай пайымдау өзге субъектілерге қатысты арнаулы білімді пайдалану үшін даулы мәселе. Біз қылмыстық сот ісін жүргізудің міндеттерін орындау үшін арнаулы білімдер қазіргі ғылым мен техниканың талаптарына сай болу керектігіне келісеміз, бірақ осындай ретінде тек ғылыми білімдер болатындығын білдірмейді. Қылмыстық істерді тергеу барысында тергеуші мен соттың қандай да бір жалпыға мәлім емес білімді кәсіби меңгерген кез келген адамды дәлелдемелер жинау мен тексеруде көмекке алу қажеттілігі пайда болуы мүмкін.

Арнаулы білімдердің маңызы мен мазмұны туралы негізгі көзқарастарға жүргізілген жоғарыдағы талдау КІЖК 7-бабының 41) тармағы жалпы түрде адам кәсіби оқудың не белгілі бір мамандық бойынша жұмыс істеудің нәтижесінде алған, қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін пайдаланылатын **арнаулы білімді** қылмыстық сот ісін жүргізудегі жалпыға мәлім емес білім ретінде анықтауға мүмкіндік берді.

«Арнаулы білім» ұғымымен қатар, Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңына алғашқы рет «арнаулы

ғылыми білім» деген ұғым енгізілді, ал бұл арнаулы білімдерді пайдаланудың ең білікті нысаны ретіндегі сот сараптамасының қажетті атрибуты болып табылатын арнаулы білімдерді дифференциациялау, арнаулы білімдердің жоғарғы деңгейін бөліп шығару мақсатын алдына қойды.

Заңның «арнаулы ғылыми білім» ұғымына түсінік бермейтіндігіне қарамастан, **арнаулы ғылыми білімді** барлық арнаулы білімдер көлемі ішінен бөліп алуға болатын негіздерді, біздің ойымызша, белгілі іс жүргізуші М.С. Строгович анық және толық айтып берді: «сараптаманың негізінде ғылыми білімнің белгілі бір саласы, сарапшының қорытындысы – ғылым деректеріне негізделген дәлелдеме жатыр. Сараптама істі тергеу және қарау кезінде «ғылым, техника, өнер мен қолөнерде» арнаулы білім қажет жағдайларда тағайындалады» деген нұсқау ..., біздің пікірімізше, техника, өнер мен қолөнер ғылымға қарсы қойылады және ғылым деректеріне негізделмеген сараптамаға рұқсат беріледі деп пайымдаудың керегі жоқ. Техника, өнер мен қолөнердің әр түрлі мәселелерінің өздері ғылыми зерттеудің объектілері болады, сондықтан да техника, өнер және қолөнер мәселелеріне қатысты болса да, кез келген сараптама ғылым деректеріне негізделу керек... . Сарапшы өзінің тұжырымдарында ғылымның құбылыстарды зерттеудің заңдылықтарын көрсететін шынайы ғылым ережелерін, ғылымның жетістіктерін пайдаланады»[11].

Сондай-ақ А.В. Дулов, сараптаманың ерекшелігі «сарапшы пайдаланатын ережелердің қатаң ғылыми сипаты» болып табылады деп есептейді: «көп жағдайларда кәсіби тәжірибе мен білімді дағды сот сараптамасын жүргізуге қажет құбылыстардың себептері мен өзара байланысы туралы білімді бере бермейді» деп түсіндіреді [12].

Арнаулы ғылыми білімдер сараптамадан басқа, өзге де нысандарда пайдаланылуы мүмкін, алайда, сот сараптамасын жүргізу үшін оларды пайдалану міндетті талап болып табылады.

2. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі арнаулы білім эволюциясы – практикалық, теориялық және құқықтық аспектілері

Кез келген құбылыстың, оқиғаның, процестің мәнін ұғу, сондай-ақ оның қазіргі ахуалын түсіну, үрдістерін анықтау, дамудың келешегін көру үшін зерттелетін проблеманың тарихын оқып-зерттеудің маңызы зор.

Қылмыстық процесітегі арнаулы білім институтының туып-өсуі мен дамуына фундаменталді талдау А.В. Дулов пен И.Ф. Крыловтың [13,14,15] еңбектерінде баяндалған. Сараптаманьын мәні мен тарихының жекелеген аспектілері ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы белгілі орыс заңгерлері К.К. Арсеньев, Я.И. Баршев, Е.Ф. Буринский, С.И. Викторский, Л.Е. Владимиров, С. Годлевский, М.М. Гродзинский, Д.А. Дриль, М.В. Духовский, С. Ерофеев, А.С. Жиряев, П.И. Люблинский, Н.Н. Розин, В.А. Рожановский, В.К. Случевский, В.Д. Спасович, Б.Д. Сперанский, Д.Г. Тальберг, И.Я. Фойницкий, М.А. Чельцов-Бебутов және басқалардың еңбектерінде берілген.

Арнаулы білімдерді пайдалану — ғылыми-практикалық қызмет, қылмыстық іс жүргізу ғылымының элементі және қылмыстық іс жүргізу құқығы институты ретіндегі үш бағытта дамығандықтан, оларды қысқаша әрбір аталған аспектілер ішінде қарастырайық.

Құқық ескерткіштері мен заң әдебиеттерін оқып-зерттеу нәтижелері бұрында арнаулы білімдерді пайдалану қажеттілігі зорлықпен кісі өлтіру туралы, мүлік туралы даулар мен әр түрлі құжаттардың түпнұсқалығы туралы істерді қарауда туды деп есептеуге негіз береді. Мысалы, Ежелгі Римде жалған жасау туралы істерді қарау кезінде сарапшылар ретінде сотта жазбалар жөнінде сөйлейтін мамандардың ерекше алқасы болған. Сыма Цяньнің (Ежелгі Қытай, б.д.д 221 ж.) «Тарихи жазбаларында» император Цинь Шихуанның шығарған қылмыстарды тергеу жөніндегі басшылығы айтылады, онда өзін-өзі өлтірушілерді тергейтін адамдардың сот-медициналық танымдарының жоғарғы деңгейі қарастырылады. Сонымен қатар, адамды теңдестіру мақсатында саусақ танбалары Қытайда сонау Тан династиясы кезінде-ақ қолданылғандығы белгілі, ал Сун династиясы кезеңінде (900—1278 жж.) олар тіптен қылмыстық процес-терде қолданылған. 1247 жылы жазылған атақты «Сиюань-лу» қытай сот медицина ескерткіші кеңінен танымал. Сондықтан да, И.Ф. Крылов пайымдағандай, сот сараптамасының туып-шыққан жері дәл Қытай болып табылады.

Ресейдегі ең алғашқы сараптамалардың бірі ХVІ ғасырдың басында тарихи мұрағаттық актілерде «құпия тасталған хаттар» деп аталатынды жазды деп сезіктелген адамдардың жазуларын салыстыру фактісі және удельдік князь Андрей Старицкий өтірік ауырды деп сезіктенген дәрігер Феофильдің куәландыру жағдайы көрсетілген.

Сонымен бірге, ежелгі құқық ескерткіштері, атап айтсақ, «Русская правда», қылмысты тергеу кезінде әр түрлі «атауларды» (ұрып-соғу іздері) анықтауды талап еткен, мұнда «сарапшы» рөлін ол кезде тексеру жүргізу арқылы судья орындаған. Кейінде бұл міндеттер бірте-бірте бөлініп, дьяктар, подьяктар, дәрігерлер, колөнершілер және арнаулы білімдерді меңгерген басқа да «хабардар» және «шеттегі адамдар» шақыртыла басталды. Іс жүргізу тарапынан хабардар адамдардың пікірлері мен қорытындылары олардан жауап алу нәтижесінде алынған айғақтар ретінде ресімделген. Сол кезеңдегі ғылыми білімнің деңгейі тартылатын адамдарға қойылатын сұрақтар әлі де болса анық жеткілікті бола алмады, сондықтан да судьялар, негізінде, тек зерттеудің басты мақсатын белгіледі. Хабардар адамдар зерттеудің негізгі әдісі ретінде, көбінде, құжаттың немесе куәландырылатын адамның сыртқы түрін карауды және салыстырмалы талдау жасауды қолданды. Алайда, 1644 жылы Ресей медицинасы тарихы құжаттарында «доктуралар» олген адамнан оқты табу мақсатында оны тексеру кезінде оқ тиген «жараны ұстап көрген», яғни сарапшылар алдында тұрған міндетті экспериментті әдіспен шешуге тырысқан факт белгіленген. Екінші бір жағдайда, зорлықпен олген адамның себебін анықтау үшін мәйітке медициналық ашу жүргізген.

Санамаланған фактілер сарапшылық зерттеулердің қазіргі әдістемесін әзірлеудің басы деп есептелуі мүмкін. XVII ғасырда бұрынғыдан ерекшеленетін өзгеше сараптамааның іс жүргізу (салттық) негізін енгізу жөніндегі тарихи растаулар бар, онда сарапшының пікірі жазбаша қорытынды (скаска) түрінде баяндалған.

Сот практикасының өсіп келе жатқан қажеттіліктері, формалды дәлелдемелер теориясынан бас тарту, қылмыстық процестің жана түріне жарысымпаздық элементтерді, ішкі сенім принциптерін енгізу дәлелдемелерді табу, жинау мен зерттеудің, сарапшылық әдістер мен ғылыми-техникалық жетістіктердің ең сенімді құралдарын қолдануға әкелді.

Сараптамалардың көптеген қазіргі түрлерінің негізі XVI–XVII, әсіресе XVIII–XIX ғасырларда салынды, оған табиғи және техникалық ғылымдардың едәуір жетістіктері ықпалын тигізді.

Криминалистік, сот-медициналық, сот-химиялық, сот-психиатриялық, сот-бухгалтерлік және дактилоскопиялық сараптамалардың, сот фотографиясының туып-өсіп, дамуында ғылым

мен практиканың әр түрлі саласындағы белгілі ғалымдар — М.В. Ломоносов, Ю.Ф. Фришше, В.М. Бехтерев, Е.Ф. Буринский, А.М. Бутлеров, Д.И. Менделеев, Н.И. Пирогов, С.П. Боткин және басқалары жетекші рөл атқарды.

Сол уақыттағы сараптаманы тағайындаған органдар әр кезде сұрақтарды дұрыс қоя білмеді, соған байланысты сарапшылар өз ғылымының мүмкіншіліктерін ескере, заттай дәлелдемелерге зерттеу жүргізе отырып, кейде олардың шегінен асып кетіп отырды. Қылмыстық істі дұрыс шешуде шешуші рөл атқарған, маңызды ескерту-алдын алу мәні бар және қазіргі уақытта да сарапшылық қызмет үшін өзектілігін жоғалта қоймаған сарапшылық бастаманың үлгілерін Е.Ф. Буринский мен Д.И. Менделеев көрсетті.

Сараптаманың іс жүргізу табиғатына теориялық көзқарастың отандық жүйесінің қалыптасуы ХІХ ғасырдың бірінші жартысына жатады. Практикалық сот-сараптама қызметінен теориялық ойлап-танудың ұзақ артта қалуы ХІХ ғасырдың ортасына дейін ресей қылмыстық процесінде формалды дәлелдемелер теориясы үстемдік еткендігімен түсіндіріледі, бұдан қоғамдық-саяси қатынастағы алдыңғы қатарлы еуропа елдері біршама ертерек кете бастады. Іздестіру процесіндегі сот тергеуінің негізгі күші осы теориядан құралған, «жетілген» дәлелдемелерді алуға бағытталған, олардың ішіндегі ең бастысы мен дұрысы айыпталушының мойындауы деп есептелінген. Ол үшін көптеген тәсілдер, ант беру, зорлап қинау көзделген.

Соңғысы ең тиімді болып табылғандықтан, В.Д. Спасовичтің образды айтуынша, жиі қолданылатын тәсіл, «ерекше сараптама» болған, онда сарапшының рөлін «жендет» атқарған [16]. Іс бойынша «шындықты» анықтаудың мұндай тәсілдері сот әділдігі міндеттерін шешу үшін нақты сарапшылық білімдерді енгізу мен дамытуды ешбір қажет етпеді. Сонымен қатар, сол кезеңдегі ғылымның жалпы ахуалы мен деңгейін де ескермесе болмайды. Орыс қылмыстық процесіндегі арнаулы білім институтын іске асыру «сарапшылар» деп аталатын «хбардар адамдарды» тергеуге тартумен көрінді. Ежелгі құжаттама көздерінде көрсетілгендей, бастапқыда сарапшылардың рөлін дьяктар, подьячилер, емшілер, қолөнершілер мен тергеу барысында сұрақтары туындаған қандай да бір қызмет аясында білімдері, дағды-біліктері бар басқа да адамдар атқарған. Кейін олардың қатысуы іс жүргізу түрінде реттелген кезде, мұндай адамдардың арнаулы білімдерді пайдалануын міндеттейтін негіздер де көрсетілген.

Көп жағдайларда хабардар адамдардың іс-әрекет мазмұнын қазіргі түсінікте сараптама деп, ал нәтижелерін дәлелдемелік мәні бар тұжырымдау білім деп атай қою қиын шығар. Дегенмен де, қылмыстық процеске жоғары деңгейдегі арнаулы, кәсіби білімдерді меңгерген білікті адамдарды тарту үрдісі бар скендігінде шүбә жоқ.

Бүтіндей алғанда, қылмыстық процеске сарапшылар ретінде хабардар адамдардың қатысуы мазмұны, нысаны мен нәтижелері бойынша бір мәнді болды, соның салдарынан сараптаманың іс жүргізу табиғаты, рөлі мен міндеттері теорияда әрқалай белгіленді. Біздің ойымызша, бұған тергеу барысында арнаулы білімдерді пайдалану бойынша заңнамада нормаларға әр қалай түсініктеме беру, іске қатысу кезінде хабардар адамдардың әр түрлі әрекет сипаты және әр түрлі зерттеу деңгейлері, сондай-ақ іс үшін олардың тұжырымдары немесе пікірлерін бірдей түсініктеме бермеу мен дәлелдемелік маңызын бағаламау себеп болды.

Д.Г. Тальбергтің пікірінше, «Хабардар адамдардың қызметі сараптама жүргізуден, оның көп бөлігі белгілі заттарды зерттеу мен жүргізілген зерттеулер немесе сот өндірісі деректері негізінде қорытындылар немесе пікірлерден тұрады; барлық уақытта сараптаманың осы бөліктері бір адаммен бітпейді, яғни, мысалы, зерттеуді бір адам жүргізуі мүмкін, ал қорытындыны басқа адам, содан соң – көбінде сарапшыдан бір ғана зерттеу және одан болған есеп талап етіледі, мысалы, сыртқы тексеру жағдайларында, у деп танылған құрамның қасиетін анықтау, есеп-шоттарды тексеру және с.с. Негізінде, сарапшының міндеті – арнаулы мәліметтерді қажет ететін сұрақтарды шешуде оларды сот әділдігіне түсіндіріп, көмек көрсету; атап айтқанда, хабардар адамдар соттың шақыруымен келуі керек, барлық берілген сұрақтарға өздерінің мамандықтарына байланысты жауап беруге және сараптаманы жүргізу кезінде сот басшылығына бағынуға міндетті» [17].

Бірқатар авторлар, соның ішінде Я.И.Баршев сараптаманы тексеріп-қарау түріне жатқызған [18].

В.Д. Спасович сотта сараптаманың мәнін силлогизм жолымен арнайы сұрақты шешу ретінде қарастырған, ол сондай-ақ ғылымның тәжірибе ережесі деп атаған бірінші не үлкен алғышартты сарапшылар өз білімдері ауқымынан береді, ал екінші не кіші алғышартты сот пен сарапшылар белгілейтін қарасты-

рылатын істің нақты мән-жайлары құрайды. В.Д. Спасовичтің пікірінше, осы тәжірибе ережелері мен фактілерді салыстыру сараптама болып табылады, оның негізінде сот даулы немесе анық емес мән-жайлар туралы өзіндік тұжырым шығара алады: «Қорытындыны шығару соттың ерекше ісі» [16]. Біздің ойымызша, сараптама затын осылайша қарастыру кезінде, ол тек формалды логика ережелерін сақтау ғана болып, ондағы сараптаманың басты элементі — зерттеу істен шығарылады.

1864 жылдан кейінгі тараған көзқарасқа сәйкес, сарапшы «істің арнайы жағының ғылыми судьясы» болып табылады. Осындай көзқарастың белсенді жақтасы Л.Е. Владимиров [19] сарапшыларды ғылыми судьялар мен анықтамалық куәларға бөлді. Ол: «Өз қорытындыларын қандай да бір ғылымға негіздейтін сарапшылар, істе арнайы сұрақты шешу болып табылатын ғылыми судья мәні. Бұл үкім дәлелдеме ретінде қабылданады. Бірақ ол судьялар мен алқабилер сарапшының қорытындысының дұрыстығына сенім білдірген соң дәлелдеме болып тұрған жоқ, қайта оның сұрақты түбегейлі шешу үшін барлық деректері бар мамандардан шығып отырғандығы. Судьялар мен алқабилер бір сот отырысы ішінде ғылымның құпияларын біле бермейді; олар сараптамаға сыни түрде қарай алмайды, оның негізін түсіну үшін бірқатар жылдар бойы ғылыммен шұғылдану қажет етіледі. Сот сарапшыларды таңдауда ерікті. Алайда, соңғылар таңдалған соң, судья олардың жетегіне соқыр адамдай ере береді» дейді. Қосымша ол тағы: «... сарапшылар арнаулы шеңбер ішінен шыға алмайды: өз үкімін шығаратын материал тек соларға түсінікті болмақ. Сондықтан да, олардың үкімі — ғылыми үкім» деп тұжырымдайды.

Сараптама — ол ғылыми үкім деген көзқарасты медициналық орта қызу қолдады. Шынында да, сараптамаға бұлайша қарау дұрыс деп танылмайды; оны жүйелі жүргізу дәлелдемелерді бағалау кезінде судьяның ішкі сенімін шектеуге әкеп соғар еді, бірақ бұған қарамастан, Л.Е. Владимировтың сіңірген еңбегі арнаулы білім субъектілерін олардың жүргізетін іс-әрекеттері бойынша өзара шектеудегі және осы негізде олардың іс жүргізу құзыреті мен қызмет нәтижелерін дәлелдемелік мәнін анықтаудағы табысты әрекеті болып табылады.

Л.Е. Владимиров хабардар адамдарды екі разрядқа: ғылыми және ғылыми емес сарапшылар деп бөлген. Оның жіктеуі бойынша соңғылары өз «қолөнер мен кәсіп» шеңберінің қандай

да бір практикалық қызметіндегі арнаулы танымдары мен тәжірибелігі негізінде тергеуші мен сотқа анықтамалық материал береді; «ғылыми емес сарапшылардың» қызметі зерттеу болып табылмайды. Хабардар адамдардың бұл санатына автор «мән-жайды түсіндіруші тілмаштар секілді» деген анықтама берген. Істің мән-жайларының түсініксіз жағын алкабилердің түсінетін тіліне аударады. Автор «анықтамалық куәлар» көмегінің нәтижелерін өзіндік дәлелдемелер ретінде қабылдамады.

Л.Е. Владимиров «бірқатар ауқымды және арнаулы ғылымдардан алатын» білімдер негізінде зерттеу жүргізетін, кейінде сот қойған сұрақтар бойынша қорытынды беретін хабардар адамдарды «ғылыми сарапшылар» ретінде таныды. Автордың пікірінше, олардың тұжырымдары дәлелдемелік болып табылады.

Жоғарыда баяндалған Л.Е. Владимировтың ұсыныстары қылмыстық процестегі арнаулы білімдерді пайдаланудың нысандарын теориялық шектеудің басы және бүгінгі күндері аяқталған сараптаманы заңнамалық түрде реттеу мен маманның қатысуы болып табылады. Және ол қазіргі уақытта өзектілігін жоғалтпаған сарапшылық бастама, сарапшының қорытындысын бағалау, сараптаманың біржақтылығына қарсы әрекет жасау үшін айыпталушы тарапынан алдын ала тергеуге сарапшыны жіберу арқылы жарысымпаздық принципін іске асыру туралы пайымдауды да айтқан болатын.

Іс жүргізу институты ретіндегі арнаулы білімнің мәнін түсінуде, сараптама ұғымын шектеуде және қазіргі түсінікке жақын маманның қатысуына, сарапшылық практиканың өзекті мәселелеріне едәуір үлесті И.Я. Фойницкий қосты. Негізінде, сол кездегі дәстүрлі ұғынуға сай сараптама табиғатын анықтауда, ол оны хабардар адамдардың қатысуымен сот органдары жүргізетін күрделі тексеруге жатқызады [20]. Автор хабардар адамдар ретінде ғылымда, өнерде, колөнер не білімнің өзге саласында арнаулы мәліметтерді меңгерген адамдар деп түсінеді. Хабардар адам бар болған кезде оны сараптама деп атауға болады деп автор ең бір басты белгілерді бөліп көрсетеді: «Дегенмен де, сараптаманың елеулі бөлігі қорытынды немесе пікір» болады; өйткені, қандай да бір адам, тіптен ол арнайы танымдарды меңгерген болса да, ол тек оны соттың өзі көрнекі танымдық түрде тек белгілі бір заттарды қайта жаңғырту үшін сотқа ша-

қыртылса, онда ондай адамдарды сарапшылар құрметтей алмайды; дәл осындай секілді, мысалы, сұлбаны не жоспарды лайындау үшін шақыртылатын сұлбашы, модельді не із пішінін дайындаушы механик, фотограф — пейзажды не портретті түсіру үшін және с.с».

Зерттелетін мәселелер бойынша қазіргі көзқарастарға ең жақыны, сарапшының қорытындысын өз бетінше дәлелдеме ретінде таныған В.К. Случевский болды. Сонымен бірге, ол сот сараптамасы мен сарапшылық практика туралы қазіргі ғылым үшін принципті сипаты мен өзекті мәні бар идеяларды қорытылған түрде тұжырымдады: «Судьяның сарапшы қорытындысының құндылығын анықтайтын басты белгілері, ол сарапшы тұжырымдары дәлелденген, оның қорытынды негізі ретінде алған фактілері нақты шындыққа сәйкес, осы фактілерден шығарылатын қорытынды дұрыс, ал сарапшының өзі шынайы қуәнің қасиеттеріне ие болуы керек және де сарапшының тұжырымдары құрылған ғылыми деректер болжам санатына жатпай, нық орныққан ғылыми ережелерге жатуы керек». Осы ойларды дамыта отырып, автор: «... Біз сарапшылар себептерінің баяндалу тәсілінің түпкі мақсаты сараптамаға жинақталып, арнаулы сұрақтарды шешуде сотқа көмегін тигізу керек деп есептейміз. Сондықтан да, олар қорытындының ғылыми құндылығын толықтай анықтау тиіс, сонымен бірге маман емес — судьялардың түсінуіне ыңғайлы баяндалуы керек. Тек осы талаптар қанағаттандырылған кезде, олардың қорытындыларына судьялардың көзқарасы дұрыс қалыптасуы мүмкін» деп жазды [21].

Қылмыстық процесс ғылымының Кеңес кезеңінде дамуында сараптаманың мәні мен құқықтық табиғаты туралы пікір-сайыстың жалғасуына Б.Д. Сперанскийдің: 1) орнықтыру сараптамасы; 2) белгілеу сараптамасы; 3) біліктілік сараптамасы [22] деп сараптаманы 3 санатқа бөлу туралы ұсынысы септігін тигізді. Сараптаманы осындай жіктеу негізінде іс жүргізу мәні бойынша шектеу авторды тиісінше әрбір санатының функцияларын бөлуге әкеп соқтырды.

Сөйтіп, орнықтыру сараптамасының міндеті қылмыстың дәлелдемелерін орнықтыру болып табылды және автордың пікірінше, онда сарапшы тергеуші мен судьяның ғалым көмекшісі болды. Белгілеу сараптамасының міндетіне іс-әрекеттің арнаулы заң белгілерін зерттеу кіру керек болды, мұндай сараптаманың қорытындысы іс бойынша дәлелдеме болып табыла-

ды. Автордың ойы бойынша, біліктілік сараптамасы айыпталушының жеке және әлеуметтік сапасын зерттеуі керек. Б.Д. Сперанскийдің пікірінше, бұл санаттың сарапшысы — факт судьясы. Біздің пікірімізше, мәні бойынша бұл позиция жоғарыда баяндалған Л.Е. Владимировтың сарапшыға фактілердің ғылыми судьясы ретіндегі айтылған көзқарасының кеңейтілген түсініктемесі болып табылады. Онда эволюцияда дәлелдемелер жүйесі «...сараптамада көрінетін ғылыми фазис, яғни қылмыстың заттық мән-жайлары жөнінде деректерді әдістемелік жинақтау мен экспериментті бағалау (физикалық, химиялық, механикалық, каллиграфиялық, кәсіптік, токсикологиялық және басқа да дәлелдемелер), және ең бастысы, сотталушының жеке және әлеуметтік мән-жайының анализінде (антропологиялық, психопатологиялық және өзге де дәлелдемелер) туады» деп айтқан Энрико Ферридің дүниетанымымен ұқсастықты көру қиын емес [23]. Негізінде осы авторлар сот қызметін сараптамаға әкеліп телуді ұсынды, алайда бұл әділ сынға алынып, кең және негізделген қолдау таппады.

М.А. Чельцов пен Н.В. Чельцова сараптаманың мәнін фактілерді түсіндіру үшін тартылған сарапшының менгерген арнаулы білімі ауқымынан «сынау ережесі» қылмыстық істің белгілі бір фактілерін қорытындылау ретінде қарастырады [24]. Олардың пайымдауларын талдау оларды орыс қылмыстық процесі ғылымындағы силлогизм теориясының авторы мен жолбасшысы В.Д. Спасович көзқарасының жақтастары деп санауға негіз береді. Баяндалған позицияны сынай отырып, А.В. Дулов «сот сараптамасының мұндай теориясын қабылдау — ол танымның барлық күрделі процесін формалды логика бойынша міндеттерді шешуге — силлогизмді құруға бару деген сөз... деп әділетті түрде жазды. Сарапшы тергеу немесе сотқа «сынау ережесін» хабарлаумен шектеліп қалмау керек, ол іс бойынша жинаған дәлелдерін міндетті түрде зерттеп, маман ретінде өзінің қорытындысын беруі керек» [13].

Зерттеліп жатқан мәселені ретроспективада қарауды аяқтай отырып, осы институт туралы қазіргі құқықтық идеялар позициясынан қылмыстарды ашу мен тергеу кезінде арнаулы білімдерді пайдалану проблемасы әлі де болса пікірталас екендігін айта кетуіміз керек. Бұған көбінде, осы аталған институттың дәлелдемелік құқықпен жеткіліксіз реттеушілігі мен өзара байланыстылығы себеп болады.

Сот сараптамасының заңнамалық негіздерінің дамуы жайлы мәселе бойынша сот талқылауына хабардар адамдардың міндетті қатысуын нормативтік бекіту каноникалық процеске іздестіру басталуын енгізумен байланысты деген пікірлер айтылды. Қылмыстарды зерттеуге дәрігерлердің қатысуы жайлы айтылатын кононистер мен глоссаторлардың шығармаларындағы ережелер туралы И. Я. Фойницкий еске алады [20].

И. Ф. Крылов анықтағандай, отандық сот ісін жүргізу тарихында нақты сарапшылық қызметтерді орындау үшін «бөгде адамдарды» тарту жөніндегі алғашқы заңнамалық ескеру 1649 жылғы Соборное уложениенің 272 және 274-баптарында көрсетілген; сол кезге дейін сараптаманы жалпы заңнамалық реттеу болған емес. Сарапшылар ұлы князьдің жарлығы немесе ол тағайындаған судьяның өкімі негізінде тағайындалған және әрекет еткен. Құжаттарды зерттеуге хабардар адамдарды тартудың отандық заңнамалық реттеудің басталу есебін автор 1699 жылғы 6 наурыздағы патшаның «О порядке исследования подписей на крепостных актах в случае возникшего о подлинности оных спора или сомнения, о писании крепостей в поместных и вотчинных делах в постном приказе, а не на Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для подписания крепостных актов» деген жарлығын негізге алуды ұсынады.

Ең кең ауқымда реттемеленуді сараптама І Петр әскери Артикулінде алды, алайда ол тек сот-медициналық сараптамаға ғана қатысты болды. 1832 жылғы Ресей империясының Заңдар жинағында сараптама дербес дәлелдемелер қатарына енгізілді. Формалды дәлелдемелер теориясына негізделген және сонғысы «жетілдірілген» және «жетілдірілмеген» болып жіктелген іздестіру процесіндегі жетілдірілген дәлелдемелер разрядына тек сот дәрігерлерінің қорытындылары жатқызылған.

1864 жылғы қылмыстық сот ісін жүргізу Жарғысы қылмыстық істерді тергеу кезінде сарапшылар мен хабардар адамдарды тарту мен оларды қатыстырудың тәртібін толықтай дерлік реттемеледі; онда тікелей сараптамаға қатысты жеке баптар енгізілді. Атап айтқанда, Жарғының 325-бабында: «Істегі кездесетін мән-жайларды дәл түсіну үшін арнаулы мәліметтер немесе ғылымда, өнерде, колөнерде, кәсіпте не қандай да бір істе тәжірибелік қажет болған жағдайларда хабардар адамдар шақыртылады» деп айтылған. Негізінде, олардың рөлі заттай дәлелдемелер мен мәйіттерді қарау, адамдарды куәландыру,

соттың қажет еткен сұрақтары бойынша консультация беру және кәсіби білім деңгейінде тәжірибелі әрекеттер жүргізу, белгілі бір сұрақтар бойынша пікірлерін айту болған. Жарғының 326-бабына сәйкес: «Хабардар адамдар ретінде: дәрігерлер, фармацевтер, профессорлар, мұғалімдер, техниктер, суретшілер, колөнершілер, қазынашылар мен белгілі бір қызметі немесе ерекше тәжірибе жинақтау бойынша ұзақ шұғылданған адамдар шақыртылуы мүмкін».

1864 жылғы Қылмыстық сот ісін жүргізу Жарғысы негізінде қолданылатын сот сараптамасын реттемелеу бойынша жалпы заңнамалық нормалар кенес өкіметінің алғашқы жылдарында да заңдық күшін сақтады. Бұған 1917 жылы 24 қарашада жарияланған жергілікті соттарға өздерінің шешімдері мен үкімдерінде сот ісін жүргізу саласындағы төңкеріске дейінгі қолданылған заңдарды басшылыққа алуға құқық беретін №1 сот туралы Декреттің 5-бабы жатады. Осында хабардар адамдарды тартудың іс жүргізу тәртібі мен олардың арнаулы білімдерін сот өділдігі мүддесінде пайдалану сақталды.

1918 жылы 21 ақпанда шыққан №2 сот туралы Декрет: «Арнаулы танымдарды қажет ететін азаматтық істерді шешу кезінде, сот өзінің қарауы бойынша сотқа қатысу құрамына консультация беру дауыс құқығымен хабардар адамдарды шақыртуы мүмкін. Тараптарға хабардар адамдарды енгізу және өз жағынан әрбір тараптар санын тең етуге келісім бойынша құқық беріледі» деп жариялады. Аталған декреттерде қылмыстық процестегі сараптама жайлы айтылмаса да, жерлікті жерде әзірленген соттардың аманаты мен нұсқаулары дәлелдемелердің маңызды көзі ретіндегі сараптама туралы айтып жатты. РСФСР Халық юстициясы комиссариатының 1918 жылғы 23 маусымдағы «Жергілікті халық соттарының ұйымы мен әрекеттері» Нұсқаулығында сот сараптамасын жүргізу тәртібін реттейтін ережелер болмады, алайда онда куәлармен бірге сарапшылар жайлы да айтылды. Атап айтқанда, осы Нұсқаулықтың 24-бабында сот отырысында «егер сот отырысына сарапшылар шақыртылса, куәлардан басқа, олардан да жауап алынады» деп айтылған.

Бір кезеңдерде сот ісін жүргізудегі, заңнамадағы сарапшының ролі жайлы қылмыстық іс жүргізу ғылымында өмір сүрген пікірлердің ұзақ та табанды күресінде, сарапшыны ғылыми судья деп таныған ғалымдардың көзқарасы басымдыққа ие бол-

ды. Құқықтық жағынан бұл ереже 1919 жылғы 29 қаңтардағы РСФСР Халық денсаулық сақтау комиссиариатының мемлекеттік медициналық сарапшылардың құқықтары мен міндеттері туралы қаулысында: «Медициналық сараптама бойынша барлық өкімдер мен нұсқауларды орындай отырып, әрбір мемлекеттік медициналық сарапшы өзінің ғылыми-практикалық қызметі ауқымында дербес қызметкер болып табылады, заңдағы жазылған шарттар сақталған кезде оның қорытындысы жеке адамдар мен әр түрлі ведомстволық мекемелер үшін міндетті күші мен маңызы болады» деп бекітілді. Мемлекеттік медициналық сарапшының қорытындысымен келіспеген кезде ол жоғарыда тұрған медициналық мекемеге ғана, яғни сарапшының бағыныштылығы ретімен шағымдануға жатқызылды. Сонымен қатар, сараптаманы жүргізу кезінде медициналық сарапшы тергеушінің жағдайында болды, ал соңғысы сарапшының жүргізетін іс жүргізу іс-әректтеріне қатысқан жоқ. 1921 жылғы 24 қазандағы Сот-медициналық сарапшылар туралы Ереженің 6-бабында сарапшының мәртебесі анық белгіленген: «Фактілердің ғылыми судьясы бола отырып, сот-медициналық сарапшы өзінің дербестігін және де сот процесінің барлық сатыларындағы бастамасын толық қамтамасыз ететін және оның қызметінің, қорытындылары мен тұжырымдарының тәуелсіздігіне түгелдей кепілдік беретін жағдайларда болуы керек». Осы Ережеге сәйкес сарапшыда бұрынғы құқықтары сақталып, тіпті оған сот жарыссөзін бақылауға мүмкіндік берілді.

Арнаулы білімдерді қылмыстық сот ісін жүргізуде заңнамалық реттемелеуді қолданудың кезекті маңызды кезеңі 1922 жылы 25 мамырдағы РСФСР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің қабылдануы болды. Осы Кодекстің 63-бабында «істі тергеуде немесе қарауда ғылымдағы, өнердегі не қолөнердегі арнаулы танымдар қажет болған жағдайларда сарапшылар шақыртылады» деп айтылған. Сонымен қатар, мына жағдайларда: а) өлім себептерін және дене жарақаттарын анықтау қажет болғанда; б) сот немесе тергеушіде айыпталушы немесе куәнің психикалық күйі жайлы күдігі туған кезде сараптаманы міндетті жүргізу ережесі енгізілді. 1922 жылғы ҚІЖК-нің 172–177-баптары сарапшыдан жауап алу тәртібін реттемеледі. Біздің ойымызша, онда ғылыми судья ретіндегі сарапшы жағдайының қате түсініктемесін айғақтайтын екі принципті ереже баяндалған: 1) сарапшының қорытындысы өзі сол үшін шақыртылған тек сол арнаулы

білімдерге негізделуі керек (173-бап); 2) сараптаманы жеткілікті анық немесе толық емес деп таныған жағдайда, тергеуші өзінің бастамасы бойынша немесе айыпталушының талап-тілегі бойынша ол үшін басқа да сарапшыларды шақыра отырып, жаңа сараптаманы жүргізуді тағайындауға құқылы (177-бап). Осыған ұқсас құқықты Кодекс қылмыстық істі қарайтын сотты да таныды (304-бап). 1923 жылы 15 ақпанда 1961 жылға дейін өз күшінде болған, РСФСР жаңа ҚІЖК қабылданды. Оған бірнеше толықтырулар енгізілді, олардың ішіндегі ең маңыздысы, егер сарапшыға ұсынылған материалдар қорытынды беру үшін жеткіліксіз болып табылса, оған сараптама жүргізуден бас тарту құқығын беретін нормаларды жатқызуға болады. Тағы да бір елеулі толықтырудың бірі бастапқы сараптаманың анық немесе толық еместігі жағдайында, жаңа сараптама тағайындаудың тәртібі көзделді. Сот үшін сарапшының қорытындысының және үкімде түсіндірудің қажетсіздігі немесе сарапшының тұжырымдарымен соттың келіспеуінің ерекше анықтамасының міндетті еместігі жөніндегі ереже принципті новелла болып табылды.

Қазақстан Республикасы заңнамасында қылмыстық процес-тегі арнаулы білімдерді пайдалануды реттемелеудің іргетасы 1958 жылғы 25 желтоқсандағы КСРО мен одақтық республикалардың қылмыстық сот ісін жүргізу Негізінен салынған. 1959 жылы 22 шілдеде осы құжаттың базасында қабылданған Қазақ ССР Қылмыстық іс жүргізу кодексі қылмыстық іс бойынша сарапшының қорытындысын дәлелдеме ретінде белгілеген. Онда сараптаманы жүргізу негіздемесі берілген; заң шығарушы сараптаманы міндетті тағайындау жағдайын да белгіледі. Сарапшы құзыретінің шегі туралы аспекті де жалпы реттемелеуден өтті. Қазақ ССР ҚІЖК сарапшылардың құқық шеңберін кеңейтіп, міндеттерін белгіледі, алғашқы рет сарапшылық мекемедегі сараптаманың іс жүргізу тәртібі мен шарттарын реттемеледі. Маңызды жаңашылдықтың бірі негізсіздік және сарапшылар комиссиясы тапсыратын себептер бойынша тергеу органдары немесе соттың сарапшы қорытындысымен келіспеуі кезінде қайталама сараптама туралы Заңға енгізілген ереже болып табылды.

Маманның қылмыстық процеске қатысуының құқықтық табиғаты мен оның қылмыстарды тергеудегі рөлі туралы ұғымды қалыптастыру арнаулы білімдерді — сараптаманы пайдаланудың негізгі нысанына көзқарастар эволюциясымен тығыз байланыс-

ты. Осы проблеманың өзектілігіне орай Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1967 жылғы 13 мамырдағы Жарлығымен Қазақ ССР ҚІЖК-нде жаңа іс жүргізуші адам – маман енгізілді. Заңда «Маманның қатысуы» 57-1-бабының пайда болуы көптеген сұрақтарды шешті, атап айтқанда, сараптамаларды тағайындауды реттеді, маман мен сарапшының іс жүргізу мәртебесін және олардың істегі іс жүргізуге қатысу нәтижелерінің дәлелдемелік маңызын шектеді. Сонымен бірге, бұл шешім Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексін қабылдау алдындағы шешуді қажет ететін арнаулы білімді қылмыстық өндірісте пайдаланудың жаңа ұйымдастырушылық-құқықтық проблемаларын да туғызды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы ҚІЖК-ні қабылдағанға дейін қылмыстық сот ісін жүргізуде арнаулы білімдерді пайдалану практикасын талдай отырып, қолдағы бар құқықтық базасы арнаулы білім институтының қазіргі жай-күйінің ерекшелігіне толық көлемде сай емес және оның әрі қарай дамуының негіздері ретінде жеткілікті түрде болмады деп тұжырымдауға болады.

Бұрын қолданыста болған қылмыстық іс жүргізу заңнамасының кемшіліктерін жалпы нысанда сипаттай отырып, онда қылмыстық сот ісін жүргізудің негізін салған демократиялық принциптердің толық, жүйелі көрінісі табыла қоймады, атап айтқанда, процестің жарысымпаздық принципі; алдын ала тергеудің танымдық негіздері және тергеу барысында ғылыми әдістер мен техникалық құралдар толығымен жеткілікті реттелмеген; арнаулы білімдерді пайдаланудың нысандары мен рәсімдерінің анық реттелімі болмады.

Аталған кемшіліктер Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексін дайындау кезінде ескерілді.

3. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізудегі арнаулы білім институты – жалпы сипаттамасы

Бұрынғы қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңына практика мен ғылыми әзірлемелер талаптарын ескере отырып сыни талдау оның Қазақстан Республикасының ҚІЖК-дегі кемшіліктерін жоюға мүмкіндік берді.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңындағы арнаулы білім институтын сипаттай отырып, ең алдымен оның үш ерекшелігін атау керек: